

Žaža, Stanislav

K diferencím ve složení ruské a české slovní zásoby

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1991, vol. 40, iss. A39, pp. [49]-56

ISBN 80-210-0362-6

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101483>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STANISLAV ŽAŽA

K DIFERENCÍM VE SLOŽENÍ RUSKÉ A ČESKÉ SLOVNÍ ZÁSObY

1. Přes společný praslovanský původ obou našich jazyků a z toho vyplývající i jejich shodný typologický ráz — flexivnost — odrazily se jejich rozdílné historické osudy různým způsobem v jednotlivých jejich složkách — slovní zásobě, v morfologii, ve skladbě, ve zvukové stránce, ve frazeologii i ve vnější podobě jejich realizace — v písmu a v pravopisu.

2. Ruština i čeština se jako jazyky flexivního typu vyznačují tím, že v nich pojmenování motivovaná převažují nad tzv. značkovými slovy typu вода, книга, синий, psát, tak, kde apod. To však zdaleka neznamená, že se východiska, prostředky a typy motivace v obou jazycích vždy shodují. Totožné jsou tyto ukazatele např. u slov учитель — učitel, чистить — čistit aj. Ale jiné východisko je patrné u ruského путёвка, srovnáme-li je s českým poukaz (např. do lázni). Stejný typ motivace, ale formálně odlišné výrazové prostředky máme např. u dvojic slov лесистый a lesnatý, синеватый a modravý, namodralý; jiný typ motivace zjišťujeme u dvojic кресло-кровать a rozkládací křeslo nebo u камера хранения úschovna. Různé motivační poměry mohou být i u slov zdánlivě téměř shodných; srov. начальник a náčelník. Podrobnější výzkum ruské slovní zásoby ukazuje, že jsou ve struktuře slovní zásoby mezi oběma jazyky dosti značné rozdíly (VLČEK 1985, CHLUPÁČOVÁ 1990).

3. Základním způsobem tvoření pojmenování v češtině je derivace.

Je to ovšem způsob tvorby pojmenování zcela běžný i v ruštině. Přece však při porovnání významově příbuzných jednotek ruských a českých nezřídka zjistíme, že je v ruštině počet jejich členů menší a že jsou některé členy nahrazeny pojmenováním utvořeným jinak, odvozeným od jiného základu, nebo z hlediska Čecha nemotivovaným. Tak např. základ jezd-/jžd- (sám o sobě už odvozený od jed-) je zdrojem řady derivátů (pro zjednodušení a větší názornost necháváme stranou všechny odvoze-

niny s příponami), jejichž počet i distribuce se v obou jazycích dosti výrazně liší. Srov.:

jezdit	эздить
jízda	ездá/эздка
(na bruslích)	катание на коньках
(povinná)	обязательная программа
(volná)	произвольная программа
(na lyžích)	бег на лыжах
(terénní)	мотокросс
(zkušební)	испытательный пробег
(= jezdeckvo)	коница/кавалерия
jízdní	проездной
(dráha)	мостовая
(řád)	расписание поездов
(grafický)	график движения поездов
(kolo)	велосипед
(pluk)	конный/кавалерийский полк
jízdenka	проездной билет
jízdné	плата за проезд
jízďárna	манеж
jezdec	ездок
(na koni)	всадник/верховой
(příslušník jezdeckva)	конный/конник/кавалерист
(na motocyklu)	мотоциклист
(na kole)	велосипедист
(závodu)	гонщик
jezdčyně	всадница
(cirkusová)	цирковая наездница
jezdecký	конный
(kůň)	верховой (лошадь, конь)
(boty)	сапоги для верховой езды
(kalhoty)	рейтузы
(pluk, sedlo)	кавалерийский
(umění)	искусство верховой езды
jezdeckvo	коница, кавалерия

Podobně např. u slov se základem *řez-/řiz-* máme v ruštině kromě odvozenin od *pez-* řadu protěžsků utvořených jinak, srov. např. *řezat* (дříví) пилить, *řez* (v geometrii) сечение, *řezivo* пиломатериал, строительный лес, *řezý* (piškotové) бисквитное пирожное, *řezník* мясник, *řizek* шницель, *řizný* (velitel) энергичный, (chut) острый apod.

Podobných slovtvorných řad bychom mohli najít mnoho. Struktura motivačních vztahů a jejich výrazových prostředků je ovšem ještě daleko složitější, protože se slovtvorné řady v obou jazycích často různě prolínají. Tím vzniká mnohdy značně spleť tkáň, znesnadňující přehledný porovnávací popis. Jistou představu nám o tom může dát vztah slovtvorných řad budovaných na lexikálních základech *vaz-* a *plet-* (uvádíme je ve zjednodušené podobě a bez předponových odvozenin, a to jen ty členy slovtvorné řady, v nichž se střídají oba základy, nikoli ty — dosti

početné — případy, v nichž je ekvivalent v druhém jazyce tvořen od základu jiného:

<i>vaz-/</i>	<i>vaz-/вяз-/плет-</i>		<i>plet-/</i>	<i>plet-/плет-/вяз-</i>	
<i>vázat</i>	(květiny)	вязать	<i>plést</i>	(svetr)	плести
	(knihy)	переплетать		(věnec)	вязаный
<i>vázaný</i>	(kniha)	переплетённый	<i>pletený</i>	(šála)	плетённый
	(koberec)	вязаный		(košík)	вязальный
<i>vazba</i>	(knihy)	переплёт	<i>pletací</i>	(jehlice)	вязальный цех
	(trámů)	вязка	<i>pletárna</i>		
	(chemická)	связь	<i>pletенec</i>	(fíků, cibule)	связка
	(zpětná)	обратная связь	<i>pletivo</i>	(z větví)	плетение
<i>vazač</i>	(stroj)	сноповязалка			

Z jednotek, jejichž ekvivalent v druhém jazyce je tvořen zcela jinak, lze uvést:

<i>vaz-</i>			<i>plet-</i>		
<i>vázaný</i>	(vklad)	блокированный	<i>pletенina</i>	трикотаж	
	(trh)	торговля	<i>pletivo</i>	(drátěné)	проблочная
		по карточкам			сётка
<i>vazba</i>	(slovesná)	управление	<i>pletichy</i>		интриги,
	(přechodníková)	деепричастный			каверзы
		оборот	<i>pletky</i>		интриги,
	(vyšetřovací)	предварительное		(milostné)	каверзы
		заключение			шұры-мұры
<i>vázání</i>	(lyží)	крепление			
<i>vázanka</i>		гáлстук			
<i>vázанost</i>	(na koho)	зависимость			

Vcelku lze konstatovat, že je ruská slovní zásoba rozrůzněnější po stránce formální, neboť obsahuje větší počet rozmanitých slovních základů a prostředků pro tvoření pojmenování, tak i po stránce obsahové, neboť s těmito formálními prostředky jsou spjaty i různé představové oblasti. Čeština se naproti tomu vyznačuje větším stupněm pravidelnosti způsobů, jimiž se tvoří pojmenování, a jednotnosti slovtvorných typů. Kategoričnost tohoto zjištění ovšem poněkud zmírňuje ta skutečnost, že ruština disponuje na druhé straně některými slovtvornými typy, které zase nejsou vlastní češtině, obecně však výše uvedená proporce platí.

4. Z prostředků, které v ruštině kompenzují slabší sklon k vytváření bohatých slovtvorných čeledí, jmenujme hlavně typy analytických pojmenování, především spojení substantiva s přívlastkem buď shodným (*cihelna* — кирпичный завод), nebo neshodným (*umístěnka* — направлєние на рабóту).

Výrazným příkladem protikladu syntetického a analytického pojmenování jsou názvy různých výrobních jednotek a zčásti i zařízení sloužících jiným účelům. V češtině jsou tyto názvy tvořeny hlavně příponami *-n/-árn/-írn-*; v ruštině jim z velké části odpovídají analytická spojení se slovy завод, фабрика, мастерская, цех, např. *cihelna* — кирпичный

závod, *cementárna* — цементный завод, *panelárna* — завод крупнопанельных изделий, *železárna* — металлургический завод, *plynárna* — газовый завод, *strojírna* — машиностроительный завод, *sklárna* — стекольный завод, *papírna* — бумажная фабрика, *sirkárna* — спичечная фабрика, *brusírna (nástrojů)* — точильная мастерская, (skla) шлифовальная м., (kamenů) гранильная м., *truhlárna* — столярная мастерская, *košíkárna* — цех корзинного производства, *čítárna* — читальный зал, *kuřárna* — курительная комната, *čekárna* — зал ожидания; avšak *výtopna* — депó, *elektrárna* — электростанция, *pekárna* — пекарня, хлебозавод, *barvárna* — красильня, *holírna* — парикмахерская. Obdobně protějšky mají i složeniny s komponentem *-var*: *cukrovar* сахарный завод, *pivovar* пивоваренный завод (× пивовár 'sládek'), *lihovar* винорудный // спиртовой завод.

Poměrnou pravidelností se vyznačují i vztahy mezi názvy oblastí lidské činnosti: v češtině přípona *-s/-ctv(-i)*, v ruštině spojení s делом, искусство, производство ap.: горное дело, *hornictví*, лётное дело — *letectví*, военное дело — *vojenství*, инженерное дело — *inženýrství*, газетное дело — *novinářství*, малярное дело — *malířství (pokojů)*, стекловаренное (-варное) // стекловальное производство — *sklářství*, актёрское искусство — *herectví*; vedle toho však jsou i výrazy syntetické: *novátorství* — новаторство, *sběratelství* — коллекционерство, *malířství (umění)* — живопись, *sochařství* — скульптура, *divadelnictví* — театр; театроведение. Analytické jsou v ruštině i názvy specializovaných obchodů (prodejen) nebo dílen: *papírnictví* — писчебумажный магазин, *řeznictví* — мясной магазин // мясная (т.ж. лавка), *klenotnictví* — ювелирный магазин, *čalounictví* — обойная мастерская, *knihařství* — переплётная мастерская ap.

Částečně se analyticky v ruštině vyjadřují i názvy míst, která jsou určena k provádění nějaké činnosti, k přechovávání, skladování, pěstování něčeho apod. Máme zde spojení se slovy место, поле, площадь, odpovídající českým pojmenováním s příponou *-išt(ě)*: *pracoviště* — место, работы, *bydliště* — место жительства // местожительство, *hřiště* — спортивная площадка, площадка для игры, (dětské) детская площадка, (fotbalové) футбольное поле, (tenisové) (теннисный) корт, *parkoviště* — автомобильная стоянка, *svičiště (sportovní)* спортивная площадка, (vojenské) учебный плац, *bramboriště* — картофельное поле, *jeteliště* — клеверное п., *hnojiště* — навозная яма, *koupaliště* — бассейн для плаванья, *brankoviště* — площадь ворот, *tábořiště* — лагерная стоянка // стоянка лагера. Avšak početností se v ruštině těmto analytickým spojením vyrovnají i syntetická pojmenování s ekvivalentní příponou *-ищ(е)*, zčásti i se shodnými, ale většinou odlišnými protějšky v češtině; сров. učiliще — *učiliště*, пастбище — *pastviště (-isko)*, пепелище — *spáleniště*, popeliště, селище — *sídlíště (archeolog. — jinak mikrorajón)*, стойбище — *tábořiště (kočovníků)*, хранилище — *skladiště*, nádrž (např. nafty); вместилище — *nádrž, schránka*, жилище — *obydlí, přibytěk*,

убежище — *útulek*, úkryt, стрелбище — *střelnice*, чистилище — *očistec*, поприще (науки) — *pole působnosti, kolbiště*.

Jedním z charakteristických českých slovtvorných typů jsou názvy různých dokumentů k něčemu opravňujících, a to s příponami *-enk(a)*, *-ank(a)/-ánk(a)*. V ruštině mají převážně analytické ekvivalenty, obsahující slova билет, талон ap., srov. *vstupenka* — входной билет, *jizdenka* — проездной билет, *tramvajenka* (hov.) — сезонный билет, *stravenka* — талон на питание, *tabačenka* — талон на табак, *místěnka* — плацкарта (ve vlaku), посадочный талон (v letadle), *umístěnka* — направление на работу, *žádanka* — бланк для заявления о чѐм-н. // заявка на что-н. *rozváňka* — приглашение. Významově se k těmto případům druží i dvojice *los* — лотерейный билет.

Analytická spojení představují rovněž ruské protějšky českých pojmenování různých peněžních částek, mající tvar neutra přídavného jména na *-né* (*vstupné*). Je přitom pozoruhodné, že ruština má podobný tvar pojmenování v množném čísle přídavného jména na *-ные, -вые* (счётные), kterým naopak odpovídají analytická spojení česká. Distribuce je tu však rozdílná: konkrétní pojmenování česká se s ruskými až na výjimku nekryjí. Srov. *vstupné* — плата за вход, *jizdné* — плата за проезд, *vodné* — плата за воду, *poštovné* — почтовый сбор, *cestovné* — транспортные расходы, *kolkovné* — гербовый сбор, *pojistné* — страховой сбор, *výchovné* — деньги на воспитание (надбавка к зарплате), *odlučné* — надбавка к зарплате за отдельное жительство от семьи при исполнении служебных обязанностей, *zdržné* — штраф за простой (вагона), *výkupné* — выкуп/откуп, *spropitné* — чаевые; ale наличные — *hotové peníze*, командировочные — *cestovní diety*, счётные — *diety za 24 hodin*, подъёмные — *peníze za stěhovací výlohy*; премиальные — *prémie*, наградные — *peněžní odměna, prémie*.

Analyticky se vyjadřují proti češtině i názvy jazyků; srov. русский, китайский, прованский, индонезийский, эскимосский... (язык) — *ruština, čínština, provensálština, indoněština, eskymáčtina*...

5. Důsledněji syntetická je čeština v pojmenováních odvozených od číslovek. Tak v názvech částí celku se v obou jazycích shodují jen *polovina* — половина a zčásti i *třetina* — треть a *čtvrtina* — четверть; protějškem dalších zcela pravidelných českých odvozenin s příponou *-in(a)*, jako *pětina, šestina, padesátina*... *milióntina*, jsou spojení *pятая, шестая, пятидесятая, миллионная*... часть nebo *одна пятая*... (lze však říci i *третья, четвертая* часть). Podobně jsou v ruštině omezena číselná substantiva, a to jednak počtem (na 1—10, 100 a 1000): *единица, двойка, тройка, четверка*... *восьмерка, девятка, десятка, сотня, тысяча*, jednak využitím: srov. *jet čtyřkou, patnáctkou* éhat na *четвёртом, пятнадцатом* номере, *bydlet v тридцатке* жить в *двадцать третьем* номере, *košile devětatřicítka* сорóчка *тридцать девятого* размера, *dvacítká cigaret* *двадцать* штук сигарет apod.

6. V protikladu s celkovým analytičtějším rázem ruštiny stojí ta sku-

tečnost, že ruština disponuje pestřejším repertoárem některých přípon emocionálního rázu. Jsou to např. přípony označující jména zveličelá a hanlivá jako -ищ(е), -ишк(о), -ищ(а), -ин(а), -ишк(а), -ёнк(а), -онк(а), -уш(к)(а), -аш(к)(а). Čeština je sice do jisté míry schopna tyto odstíny pomocí přípon (a zčásti i jinak) naznačit také, ale často je nucena se uchýlovat k analytickým formám vyjádření, srov. волчище — *vlčisko*, ручища — *pracka, tlapa*, ворышка — *zlodějíček*, елистрáтишка (hist.) *ператрný úředníček*, чинýша — *ouřada*, комнатýшка — *kumbálek*, квартиришка — *pěkná díra*, городишко — *ubohé městečko*, лошаděнка — *mizerná herka*, душонка — *chatrná dušička*; холодище — *strašná zima*, грязища — *hrozné bláto, děsná špína*, домiна — *obrovský dům, barák jako hrom*, рыбина — *ryba jako klásek*, дурачина — *ohromný hlupák* apod. Přípony oračného rázu, totiž zjemňující, zněžňující, jsou příznačná zvláště pro adjektiva, např. -ёнк(ий), -онк(ий): нiзеньк(ий), лёгонк(ий); -ёхонк(ий), -ошонк(ий), -ёшеньк(ий), -ошеньк(ий): светлёхонкiй, лёгошенькiй, ale zde se oba jazyky neliší ani tak ve tvoření adjektiv pomocí podobných přípon (čeština je má v hojně míře rovněž, srov. běloučkový, malilinkový, roztomilounkový apod.) jako spíše v jejich využití, srov.: Мой миленький, хорошенъкий дружок! (z dopisu) v č. spíše *Můj milý dobrý příteli!*

7. Poměrně velmi důsledný slovotvorný typ představují v ruštině singulativa, tj. jména označující jednotkovou část nějaké látky, popřípadě předmětu skládajícího se z více částí. Jsou tvořena příponou -ин(к)а. Čeština zde kategoriálnost postrádá a zčásti zase vytváří pojmenování analytická, např. льдына — *ledová kra*, льдынка — *kousek ledu*, солó или // при слýчае, *familiární* — *непринуждённый*, *urgovat* — *настой-виноградина* — *zrnko vína*, желёзина — *kus železa*, скотына — *kus dobytka*, добытсе, дробына — *brok*, картóфелина — *brambora*, жемчýжина — *perla*, градына — *kroupa*, штанына — *nohavice* apod.

8. Poměrně značné rozdíly mezi ruštinou a češtinou lze pozorovat, pokud jde o obohacování obou jazyků slovy přejatými z jazyků cizích. Tato problematika byla již zpracována jinde (srov. např. Mluvnice češtiny, 500).

Zde chceme připomenout jen skutečnost, že je pro ruštinu charakteristická absence řady výrazů hlavně latinského, popř. řeckého původu běžných, popř. už zdomácnělých v češtině, němčině i některých jiných jazycích. Takových výrazů lze najít kolem čtyř set, např. *demise* — *отставка*, *edice* — *издание*, *invaze* — *вторжение*, *нападёние*, *koprodukce* — *совместное производство*, *eventuálně* — *возмóжно // мóжет быть // или // при слýчае*, *familiární* — *непринуждённый*, *urgovat* — *настойчиво напоминать* a mn. j. Situace je však ještě složitější, neboť čeština využívá bohatších derivačních možností, které jí proti ruštině dává hojnější repertoár přípon, k tomu, že od substantiv internacionálního rázu společných oběma jazykům tvoří slovesa nebo adjektiva, která nemají v ruštině shodně tvořené protějšky, např. *definice/definovat* — *дефини-*

ция/определять, *korupce/korumpovat* — корру́пция/подкупáть // развра-
щáть корру́пцией, *expres/expresní* — экспресс/србчный, спешный ај.
(srov. NIKITINA 17).

Na druhé straně právě charakteristický sklon češtiny k tvoření nových pojmenování z domácích základů, daný jejími vnitřními předpoklady a slovotvornými možnostmi i zdroji, a vedle toho v minulosti i obranný reflex vedly k tomu, že se od jednoho slovotvorného základu domácího vytváří i více členů slovotvorné řady tam, kde ruština bez skrupulí sáhla k výrůjce. Srov.: *země/území* — земля/территория, *ostrov/ostrovní/souostroví* — б́остров/островной/архипела́г, *tisk/tiskový/tiskací/tiskárna* — печáть/печáтный/печáтный/типогра́фия (viz podrobněji CHLUPÁČOVÁ 203, ŽAŽA E 36, srov. rovněž ŠLOSAR 73). Bylo by zajisté možno říci, že se čeština snahou o tvoření domácích pojmenování, z hlediska jazykové „architektury“ jistě pozitivní, zbavuje na druhé straně zčásti výhody plynoucí z mezinárodní srozumitelnosti internacionalismů. Jsme si ovšem vědomi, že nazírat difference mezi jazyky z podobného hodnotícího stanoviska je záležitost krajně problematická.

L I T E R A T U R A

- Česko-ruský slovník I, II. Praha—Moskva 1973.
 HAVRÁNEK, B.—JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1963.
 CHLUPÁČOVÁ, K.: K charakteristice pojmenování v ruštině. In: Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby. Praha 1974, s. 199—208.
 JIRÁČEK, J.: Internacional'nyje suffiksy suščestvitel'nych v sovremennom russkom jazyke. Brno 1971.
 Mluvnice češtiny 2. Praha 1986.
 NIKITINA, T.: "Citatnyje" slova s internacional'noj kornevoj morfemoj v russkoj reči češskich studentov. Čs. rusistika 32/1987, s. 15—18.
 Příruční mluvnice ruštiny 1. 3. vyd. Praha 1979.
 RUSÍNOVÁ, Z.: Problémy současné české morfologie. Praha 1977.
 Rusko-český slovník I, II. Moskva—Praha 1978.
 Russkaja grammatika 1. Praha 1979.
 Russkaja grammatika 1. Moskva 1980.
 ŠLOSAR, D.: Konce derivačních řad v slovotvorném systému češtiny. In: SPFFBU, A 34, 1986, s. 73—78.
 Velký rusko-český slovník 1—6. Praha 1952—64.
 VLČEK, J.: Porovnání slovní zásoby ruského jazyka se slovní zásobou českého jazyka. Praha 1985.
 VLČEK, J.: Úskalí ruské slovní zásoby. Praha 1966.
 ŽAŽA, S.: K některým projevům vlivu antických jazyků na ruštinu a češtinu. In: SPFFBU, E 36 (v tisku).

К НЕКОТОРЫМ РАЗЛИЧИЯМ В СТРУКТУРЕ СЛОВАРНОГО СОСТАВА РУССКОГО И ЧЕШСКОГО ЯЗЫКОВ

Автор статьи указывает на то, что русский и чешский, будучи языками флективного типа, характеризуются численным превосходством мотивированных наименований (*учитель*) над немотивированными (*вода*). Однако средства и типы мотивации в этих языках не всегда совпадают. Так, в чешском самым обыкновенным способом образования наименований является деривация; в русском языке однако, производным словам чешского языка нередко соответствуют аналитические выражения (*úschovna* — *камера хранения*) или слова, образованные по-другому (*řezivo* — *пиломатериал*). В статье приводятся разные примеры подобных различий (*cihelna* — *кирпичный завод*, *hornictví* — *горное дело*, *parkoviště* — *автомобильная стоянка*, *vstupenka* — *входной билет*, *eskymáčtina* — *эскимосский язык*, *pětina* — *одна пятая*), однако также более редкие случаи противоположного характера (*komandirovочные* — *cestovní výlohy*, *холодище* — *hrozná zima*, *льдина* — *ledová kra*).

В заключение автор обращает внимание на некоторые различия, связанные с заимствованием слов иностранного происхождения в русском и чешском языках (*demi-se* — *отставка*, *familiární* — *непринужденный*, *urgovat* — *настойчиво напоминать*) и указывает на то, что в результате более широкого репертуара чешских аффиксов возникают, с одной стороны, различия типа *definice/definovat* — *дефиниция/определять*, с другой стороны, образования типа *ostrov/ostrovni/souostrovi* — *остров/островной/архипелаг*.